

Averil Cameron

BIZANTINII

STAT, RELIGIE ȘI VIAȚĂ COTIDIANĂ
ÎN IMPERIUL BIZANTIN

Traducere de Sebastian-Laurențiu Nazâru și Iulian Moga

POLIROM
2020

Cuprins

<i>Lista ilustrațiilor</i>	7
<i>Lista hărților</i>	8
<i>Prefață. Bizanțul – o absență</i>	9
<i>Mulțumiri</i>	15
<i>Lista abrevierilor</i>	17
1. Ce a fost Bizanțul?	19
2. Configurația dinamică a Bizanțului: din Antichitatea târzie până în 1025.	39
3. Configurația dinamică a Bizanțului: din 1025 până în 1453	61
4. Mirajul bizantin	85
5. Guvernarea statului bizantin	103
6. O societate ortodoxă?	123
7. Viața cotidiană	145
8. Educația și cultura	165
9. Bizanțul și Europa	199
10. Bizanțul și Mediterana	217
Concluzie.	237
<i>Cronologie</i>	239
<i>Bibliografie</i>	247
<i>Note</i>	271
<i>Index</i>	307

Indiferent care a fost geneza sistemului themelor, acesta a permis Bizanțului să-și mențină rolul de stat centralizat care încasa impozite și întreținea o armată. În același timp, a permis ca funcțiile militare să devină calea spre putere și influență. Așa cum arată greșelile și caracterul bombastic al setului de „insemnări” semiistorice despre orașul Constantinopol scris la sfârșitul veacului al VIII-lea și cunoscut drept *Parastaseis syntomoi chronikai*, educația profană, care fusese calea către demnități, dispăruse aproape complet și, deși începuse să reînvie în jurul anului 800, noua structură a carierei ce se dezvoltase între timp se bazase din necesitate pe clasa militară²⁴. Armatele themelor nu constituiau întreaga armată bizantină. La acestea se adăugau unitățile de gardă, *tagmata*, care erau, teoretic, mai experimentate și mai profesionale.

În secolele VII-IX, Bizanțul a fost un stat medieval timpuriu ce s-a luptat să supraviețuiască, dar având moștenirea unui puternic trecut imperial și teritorial care încă îi influența organizarea. A supraviețuit cuceririlor arabe regroupându-se treptat, remodelându-și armata și administrația și repliindu-se în principalele sale teritorii, iar magnitudinea acestei realizări este considerată de Chris Wickham drept „paradoxul unei entități politice dominate de crize, care a reușit să mențină o coerență fiscală de lungă durată”²⁵. În timpul acestei perioade de tranziție s-a introdus un sistem de impozitare diferit, bazat pe *kapnikon*, fumărit, și *synone*, impozitul funciar achitat în natură, iar funcționarii ai themelor, având titluri noi, apăruseră deja ca funcționari laici care au participat la al VI-lea Sinod Ecumenic din Constantinopol (680). Reziliența statului este impresionantă. Chiar dacă exagerează, Oikonomides se referă la sistemul foarte complex și monetarizat care funcționa în secolele IX-XI ca la o „economie de comandă”, deși noțiunea de guvernare centralizată nu dispăruse nici în perioada dificilă precedentă²⁶. Acest lucru este într-adevăr impresionant, deși nu trebuie să ascundă faptul că sistemul de impozitare a fost în toate epocile foarte practic și a cuprins multe anomalii. Teoretic, pentru fiecare regiune se țineau registre fiscale elaborate, dar, judecând după puținele care s-au păstrat, e posibil să fi existat mai mult de formă decât din alte motive²⁷. În practică, sistemul de impozitare nu era în niciun caz fix și permitea grade de implementare foarte diferite la nivel local – iar acesta era fără îndoială unul dintre punctele sale forte.

Printr-o reorganizare a armatei și a finanțării acesteia, printr-o bază nouă și realistă de încasare a taxelor și prin transformarea vechii structuri administrative, Bizanțul a fost capabil să se adapteze și să supraviețuiască drept stat centralizat într-o epocă de profunde schimbări pretutindeni în lumea mediteraneeană. De asemenea, a reușit – chiar dacă doar cu greu – să se reorienteze spre nord după cucerirea arabă a provinciilor răsăritene și să găsească noi resurse de aprovizionare cu alimente a capitalei după pierderea cerealelor venind din Africa de Nord²⁸. Până în secolul al X-lea era din nou capabil să-i sfideze pe arabi în răsărit și să-și revendice hegemonia în relația cu noile regate și populații din apus și din nord. Deși Vasile al II-lea este cunoscut în istorie drept „ucigașul de bulgari”, o imagine cu răsunet în Grecia și astăzi, el a luptat și într-un război civil în care themele anatoliene erau împotriva sa²⁹, iar între timp sistemul militar și financiar ce funcționase trei secole a început să-și arate vârsta. Moneda a fost devalorizată și armata themei Armeniakon a fost demobilizată de Constantin al IX-lea Monomahul (1042-1055) în schimbul unui câștig pe termen scurt sub forma încasării unor impozite, chiar în momentul în care amenințarea selgiucizilor începuse să fie serioasă. Romanos al IV-lea Diogenes (1068-1071) a trebuit să instruiască soldați și să refacă armata themei înainte de a-i înfrunța pe turci în Orient, însă a fost înfrânt și capturat la Manzikert, în 1071, aflându-se în fruntea unei armate foarte eterogene³⁰. Aceasta era o lume diferită. Alexios I Comnenul a trebuit să îngăduie ca Niceea și Smirna să fie cucerite de turci, în vreme ce se adresa cavaleriei grele normande la Dyrrachion, în Apus. Asemenea predecesorului său Constantin al IX-lea Monomahul și confruntându-se cu amenințarea normanzilor, pecenegilor și cumanilor, Alexios s-a bizuit pe trupe mercenare de diferite etnii, inclusiv pe normanzi, ruși și chiar anglo-saxoni, o practică ce avea să stârnească critici din partea autorului francez Odo de Deuil în contextul celei de-a doua cruciade. Astfel, împărații tot trebuiau să strângă armate de la centru și nu puteau conta pe magnații provinciali pentru a aduna trupe. Ceva din această atmosferă ne este transmis de faptul că pecenegii victorioși au intrat imediat în slujba bizantinilor după 1091. Succesorii lui Alexios au recuperat pierderile acestuia, în pofida faptului că funcționau într-o realitate politică mult mai complexă, dar încercarea lui Manuel I de a sparge încercuirea selgiucizilor în bătălia de la Myriokephalon în 1176 a eșuat cu totul; fusese strânsă o armată uriașă, desfășurată pe o distanță de mai bine de 16 kilometri

împreună cu întregul convoi de aprovizionare și transport, dar împăratul Alexios a ales, sau a fost nevoit, să atace într-o zonă în care bizantinii erau foarte vulnerabili. După această înfrângere, nu s-a mai putut pune problema alungării turcilor din Anatolia.

Indiferent care ar fi explicația pentru deprecierea monedei la mijlocul secolului al XI-lea, având în vedere evenimentele din anii 1070, Alexios I s-a confruntat cu o situație de criză și statul a luat măsuri extreme pentru a aduce mai mulți bani în economie. S-au intensificat încercările de a spori veniturile statului prin vânzarea de titluri și printr-o atitudine permisivă, care începuse deja să se manifeste, față de achitarea de obligația de a satisface serviciul militar în schimbul unor bani ; în final, s-a renunțat cu totul la sistemul de vânzare a titlurilor și statul a pierdut astfel o sursă utilă de venituri, iar impozitul funciar fix a lăsat loc unor impozite speciale și obligații de a presta anumite servicii ; în același timp, cei puternici au beneficiat de privilegii și scutiri speciale, parțial din rațiuni politice, în detrimentul celor săraci³¹. Rezultatele au fost o reducere a monetizării și o potențială amenințare la adresa guvernului central din cauza afirmării magnaților, însăși clasa căreia îi aparținea Alexios. Ceea ce vedem este un stat altădată foarte eficient, chiar dacă având structuri tradiționale și nu foarte flexibile, care trebuia să facă față unor circumstanțe care se schimbaseră dramatic : noi rivali politici și militari – normanzii din vest și selgiucizii în est –, dezvoltarea statelor comerciale precum Veneția și Genova și, în curând, impactul cruciadelor. În același timp, anumite părți ale imperiului, în special Grecia, au cunoscut dezvoltarea vieții urbane care începuse în secolul al X-lea³². În încercarea de a face față acestor situații, statul era conștient de nevoia de a asigura productivitatea populației rurale, chiar dacă făcea concesii celor privilegiați. Unele dintre rezultate pot fi identificate în documente monastice contemporane, inclusiv din mănăstirile Muntelui Athos, care, în lipsa unor arhive de stat comparabile, constituie una dintre cele mai importante surse disponibile pentru economia bizantină târzie. În mod similar, administrația financiară a devenit mai centralizată chiar pe măsură ce aceste concesii au crescut. Istoricii bizantini au avut întotdeauna tendința de a personaliza, iar Zonaras, istoric din secolului al XII-lea, critică dur politicile lui Alexios, mai ales asprimea perceptorilor³³. În egală măsură, rolul împăratului a fost întotdeauna central, iar întârzierea de cincisprezece ani, de pildă, dintre reforma monetară a lui Alexios din 1092 și

reforme sale fiscale din 1106-1109 este pusă de Alan Harvey pe seama simplului fapt că împăratul era adeseori plecat din Constantinopol în această perioadă.

Începând cu sfârșitul secolului al XI-lea, sistemul fiscal a depins tot mai mult de acordarea unor privilegii. Aceasta a luat mai multe forme, de la scutirea de impozite până la a acorda unor indivizi dreptul de a beneficia de anumite venituri din taxe, care altfel ar fi revenit statului. Împărații au acordat proprietăți funciare ale statului sau veniturile de pe acestea după o logică similară. Acest lucru era convenabil pentru stat, dat fiind deficitul său de aur, prin faptul că înlocuia în mare parte salariile în numerar plătite anterior unor oficiali. Ca urmare, statul s-a redus, dar sistemul era, teoretic, mai flexibil, deoarece beneficiarii își puteau încasa dările într-o varietate de moduri, fie în numerar, fie în natură. Începând cu secolul al XII-lea, acest sistem, cunoscut drept *pronoia*, a devenit principala modalitate de plată a oficialilor și soldaților, cărora li se acordau direct venituri ale statului, cel mai adesea din impozite funciare, încasând ei înșiși taxele și beneficiind de obligațiile în muncă ale țăranilor (*paroikoi*) care trăiau pe proprietățile respective și le lucrau. Valoarea concesiunii și numărul de *paroikoi* care puteau fi luați în calcul erau stabilite în documente cunoscute drept *praktika*; multe dintre acestea, datând din secolul al XIV-lea, supraviețuiesc, majoritatea referindu-se la așezăminte monahale. Aceste documente au înlocuit registrul de impozite funciare ca evidență fiscală principală, iar izvoarele care se păstrează arată că funcționarii făceau calculele foarte detaliat. Prin acest sistem, statul era capabil să răsplătească indivizi, eliberându-se în același timp de responsabilitatea de a colecta impozite pe scară largă și de nevoia de a plăti un volum mare de salarii în numerar. Sistemul s-a menținut în perioada Imperiului de la Niceea și după întoarcerea bizantinilor la Constantinopol în 1261. Deși a redus orice oportunități teoretice pe care statul le-ar fi putut avea pentru a maximiza producția într-un sens modern, întrucât dreptul de posesiune era limitat și condiționat, aceasta a fost o modalitate prin care statul putea păstra controlul asupra bunurilor, ce puteau fi mănăstiri sau fortărețe, precum și terenuri³⁴. În cele din urmă, *pronoiai* au devenit ereditare, iar *paroikoi* dependenți au ajuns să constituie majoritatea țăranimii; astfel, printr-o transformare graduală față de secolele precedente, țăranimea dependentă a devenit regula³⁵. „Feudalism” este un termen folosit frecvent în legătură cu Bizanțul, de exemplu, de

Ostrogorsky, iar momentul din care poate fi aplicat este subiect de dezbateri, dar această instituție nu a existat în Bizanț în sensul tehnic utilizat în Occident. Wickham folosește termenul în sensul mai larg al unui mod de producție în care „un surplus agricol este obținut, prin forță dacă este necesar, de la majoritatea țăranilor”; acest lucru este compatibil cu un sistem bazat pe impozite în care impunerea fiscală poate fi achitată în numerar sau în natură, elementele esențiale fiind existența exploatării și preponderența forței de muncă din rândul țăranimii³⁶; totuși, nu acesta este sensul în care termenul se utilizează de obicei cu referire la Bizanț și, din acest motiv, probabil că e cel mai bine să-l evităm. Rolul statului a fost important în toată perioada bizantină și, chiar dacă revigorarea schimburilor și comerțului până în secolul al XII-lea nu a fost impulsionată de stat, acesta a avut de câștigat de pe urma acesteia, parțial prin încasarea unor taxe pe mărfurile comercializate și parțial prin acordarea unor privilegii puterilor comerciale externe, în special orașelor-state italiene – în primul rând Veneția, Pisa și Genova³⁷. Dar acesta era un joc dificil, iar împăraților le era greu să țină pasul cu italienii care le exploatau concesiunile și le reduceau veniturile din impozite.

Politica Bizanțului târziu a fost dominată de slăbiciunea sa militară și navală și de nevoia de nave și de asistență militară, fapt care a dus atât la apeluri repetate adresate Veneției și papalității, cât și la disponibilitatea bizantinilor față de o unire religioasă. Otomanii aveau forțe mult mai mari și erau mult mai bine dotați; bizantinii nu își permiteau să mențină o armată terestră sau o flotă considerabilă și, până în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, își pierduseră cea mai mare parte a bazei lor agricole și, odată cu ea, mult din populație.

Îndeosebi în perioada „economiei de comandă”, împărații bizantini au încercat și să controleze economia și comerțul. *Cartea prefectului*, compilată în timpul domniei lui Leon al VI-lea (886-912), a făcut parte dintr-un grup de coduri emise pentru a acoperi diverse domenii ale administrației, inclusiv dreptul, ordinea de precădere și tactica militară. Aparent, *Cartea prefectului* urmărește să controleze comerțul și manufacturile afirmând că breslele meșteșugarilor din Constantinopol intră în sfera de reglementare a *eparhului*, prefectul orașului, dar ea este, de fapt, mai mult un document de lucru care acoperă un grup de meserii specifice, precum notarii, zarafii și totalitatea persoanelor care comercializau bunuri precum aurul, mătasea și pielea, decât un set sistematic de reglementări.

Bresle existaseră încă din epoca romană și funcționaseră probabil în secolele VII-IX, deși nu avem aproape nicio dovadă în acest sens. Este interesant de menționat că, în majoritatea cazurilor, sclavilor li se permitea să fie membri ai breslelor alături de oamenii liberi. Prefectul și instituția sa țineau de birocrația oficială și, în această calitate, erau incluși în prevederile ceremonialului curții. Totuși, documentul în sine nu demonstrează că viața economică din Bizanț avea un grad înalt de reglementare și de control și, în orice caz, prevederile sale se aplicau numai în capitală. În această perioadă, meșteșugarilor li se recunoștea importanța în Constantinopol, chiar dacă autorii bizantini tindeau să exprime dispreț față de comerț și de negustori. În secolul al XI-lea, când economia creștea, meșteșugarilor li s-a permis chiar să se alăture ordinului senatorial, suscitând critici previzibile din partea conservatorilor. Bresle par să fi existat și în Tesalonic și Atena, iar în condițiile schimbate înregistrate începând cu secolul al XI-lea, pe măsură ce comerțul și piețele s-au deschis sub influența orașelor-state italiene, încercările de a le controla au devenit anacronice.

Producția urbană era în mare parte artizanală și implica adeseori munca sclavilor. O mare parte dintre dovezi provin întâmplător din texte precum viețile sfinților și menționează sclavi care activau ca muncitori necalificați, calificați sau ca înalți oficiali, în funcție de meșteșug, de averea proprietarului lor și de răspândirea meșteșugului respectiv. La celălalt capăt al scării sociale, atelierelor erau de fapt deținute de investitori bogați care nu lucrau ei înșiși. În pofida *Cărții prefectului*, se poate afirma că nivelul de control imperial fusese de fapt redus în comparație cu perioada cuprinsă între domnia lui Constantin cel Mare și invaziile arabe.

Chiar înainte de cucerirea Constantinopolului din 1204, viața economică a capitalei era profund afectată nu numai de activitatea orașelor-state italiene, ci și de o creștere a populației atât în Europa apuseană, cât și în Bizanț. Centralizarea guvernării fusese posibilă anterior, dar provocarea era mult mai mare în lumea medievală de mai târziu, mult mai fragmentată și mai diversă³⁸. Micile orașe bizantine au rămas centre de consum, dar în afara capitalei au început să se dezvolte centre urbane, inclusiv Teba și Corintul, care produceau bunuri specializate precum mătasea. În Bizanțul târziu, viața economică se privatiza tot mai mult și, deși micile orașe erau încă centre de producție și piețe, această activitate avea o scară redusă și mulți cetățeni erau de fapt țărani și mici proprietari de pământ. Bogații